

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha

Herausgeber: Societad Retorumantscha

Band: 46 (1932)

Artikel: Davart l' introducziun ed il tractament de nossa litteratura romontscha en las classas superiuras dil Grischun central : referat fatgs al cuors a Razen ils 25 de settember 1931

Autor: Fontana, Gian

DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-202969>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 02.04.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Davart l'introducziun ed il tractament de nossa litteratura romontscha en las classas superiuras dil Grischun central.

Referat fatgs al cuors a Razen ils 25 de settember 1931
da Gian Fontana, Flem.

Il studi della reha tradiziun populara e de nossa veglia
litteratura ei la fontauna de nova veta per il romontsch!

Quels plaids da Casper Decurtins en siu referat dils 16 de november 1914 en l'aula della scola cantonala less jeu metter all'entschatta de mia cuorta lavur davart l'introducziun della litteratura romontscha en nossas scolas.

Il studi de nossa litteratura ei la fontauna de nova veta! Igl ei caussa factica, ch' ils scolasts e tut quels che han empau premura per nossa veglia viarva, han oz ina megliera enconuschientscha de nossa litteratura, che quei ch' ins ha giu avon 30 ne 40 onns. E quei buca mo per quei ch' igl ei forse pli u meins moda de vuler esser romontschs. Na, quella enconuschientschas vein nus biarons d'attribuir e d'engraziar allas numerusas publicaziuns, ch' han per mira, de rimnar ils scazis litterars e derasar els denter il pievel. Jeu less menziunar mo ils 45 toms dellas Annalas cun lur reha raccolta ed en special ils bials cudischets dil Tschespet. Ina survesta cronologica de nossa entira litteratura dattan a nus ils toms della Crestomatia da Decurtins. Tgi che seprofundescha en ses scazis, sto sesmarvigliar della rihezia de nies romontsch e de sia cultura e vegn a seregurdar cun veneraziun da nos antenats, ch' ein buca mo stai campiuns sin ils camps sanguinus d' uia en tiaras jastras, mo che vevan era

tals denter els, ch' han mussau ch' ins sappi scriver nies romontsch e quei malgrad las remarcas dil cronist Tschudi. E buca mo quei! Ils cudischs, stampai per part en nos vitgs, vegnevan era legi. Nies pievel enconuscheva ses auturs, liegeva la bibla, il sulaz dil Stiafen Gabriel e l' anatomia de quel tras Adam Nauli, cantava las canzuns ord il cudisch de canzuns ed ils psalms. Ins seprofundava en las ideas dil temps ed enconuscheva quellas segiramein meglier, che quei che nus enconuschin nies temps, il qual ei de comparegliar ad in fugitiv, che lai a nus buca temps de seprofundar en ina caussa, che schendra malruaus e fa ir nus vinavon a far catscha sin zatgei niev. Nus havein buc la perseveronza, che nos tats vevan. Nus legin bia memia bia, bien e schliet, senza critica, discurin bia memia bia e patertgein memia pauc! La vera savida semanifestescha en il quescher.

Amiez quei embrugl d' ozilgi stat nossa scola. Ed ella po buca mitschar da quei che regia leuor, ella dat in fideivel maletg della veta. Ils scolars demuossan in cert levsenn e distracziun. Encunter quel stuein nus far frunt e batter cun tutta nossa forza. Igl intent della scola ei, de cultivar las forzas spirtalas digl uffon. Quei savein nus far, sche nus havein temps de seprofundar en ina caussa, sche nus steineri e schein ir la prescha ordavon. Haver temps! Quei ei il suspir dil scolast. Ins dumonda gie adina dapli, adina niev, ed ussa aunc introducziun en nossa litteratura! Nus havein gia uss lavur detg e dir avunda e lavur, ch' ei de pli gronda impurtonz' e valeta.

Propi? ... Nus lein buc discreditar zatgei, che vegn instruiu en scola, mo lessen empruar de circumscriber **valeta e fin e mira** dell' instrucziun litterara empau pli detagliada mein. Ella ei nuot auter ch' ina part dell' instrucziun linguistica. Vulend pesar il valzen de quella, secunfruntan immediatamein duas ideas tuttafatg divergentas. La scola veglia, lein gir la scola della fin dil 19 avel e dell' entschatta dil 20 avel tschentener, che giudichescha tut dil pugn d' utilitad anor, perquei ch' ella sco tut la veta ei penetrada d' in freid materialissem e razionalissem, pretenda, che l' instrucziun hagi mo de survir alla veta practica, ch' ella hagi de dar

als uffons la habilitad, de sesvolver en la veta, per gudignar pli lev il paun de mintga gi. Quei princip d'utilitad rumo^z gna aunc oz vi e neu e perfin denter scolasts ed en il pievel pli che quei ch'ins crei: la scola dei esser la servitura directa della veta! Quel che pertratga aschia, sto daveras sedumandar, tgei valeta ha lu il lungatg romontsch en^z summa? Quella posiziun denegonta dil lungatg mumma ei stada la caschun, ch'ins ha bandischau el da nossas scolas da Domat tochen Flem ed Andeer. Il tudestg ha bia pli gronda valeta. Bien pia! Jeu seregord aunc fetg bein de scolasts, che levan scumandar a nus buobatschs de discuo^z rer romontsch sin via!

La scola nova ha per ventira — buca mo concernent il romontsch — ina pli profunda stema dil lungatg mumma. Quel ei buca mo zatgei exteriur, che tun' a noss' ureglia sco la ramur dell' aua ne il pitgar dil marti de batter, el ei l' expressiun de sentiment e patertgar d' in carstgaun. El ei la punt tier nies spért e noss' olma. Nus udin e capin la veta interna tras il lungatg mumma, pertgei tras quel ei igl uffon vegnius tier sesez, ei destedaus e vegnius tier ina persona^z lidad. Als pli fins e profunds sentiments sa il carstgaun dar vengonta expressiun mo tras il lungatg, ch' ha gia tunau en tgina a si' ureglia. Ed igl ei bein ina gronda excepziun, sche Rainer Maria Rilke pertratga a Moscau, sch' el vegli buc scriver sias poesias en lungatg russ, e sch' el scriva pli tard en il Valeis poesias franzosas cun la medema plema meiste^z rila sco sias tudestgas*. Quei ei in' excepziun, che sa daventar mo tier in carstgaun profund, che sa seviver viaden en in auter lungatg, che quel daventa in toc de siu agen sentir e patertgar, e tals dat ei segiramein paucs.

Jeu pretend, ch' igl ei in' ortgadam, in puccau enviars l' olma digl uffon, de vuler, che quel emprendi en ses em^z prems onns de scola in lungatg jester. Quei fagein mo nus romontschs! Pertgei bandischar il sulet lungatg, en il qual igl uffon sa s' exprimer e sefar valer, pertgei prender ad el tut il plascher, sfurzond el tier zatgei freid ed jester cun tut inschin metodic? — Havein nus buca suttamess la psico^z

* Mira: Zofingia 1931: R. M. Rilke et ses quatrains valaisans.

logia e pedagogica alla metodica, la quala duess esser mo servitura?

Mo jeu vi turnar tier mia emprema dumonda concernent la fin e mira dell' instrucziun litterara en nossas scolas. E jeu repet: ina tala instrucziun ei ina **scola linguistica** de grond' impurtonza. En emprema lingia sa igl interess vegnir svegliaus. E quei en dubla maniera. Ei constat, ch' il scolar ha bia pli grond interess per ina caussa litterara, schi gleiti ch' el sa zatgei ord la veta digl autur, e quei vala per nus dublamein, essend nies territori schi pigns, ch' era in interess local sededesta. Jeu sun perschuadius, ch' ils scolars de Domat ein bia pli attents, sch' il scolast gi: mirei, nus vein in dils gronds romontschs, nies Gion Antoni Bühler. Nus lein gl' empren imprenden d' enconuscher el! E vus de Tumliasca astgeis saver, che gl' empren, ch' ha en summa entschiet a scriver romontsch da quella vart dils cuolms, ei stau vies scolast Daniel Bonifaci. Vus de Schons haveis giu in Mattli Conrad, ch' ha gia avon tschien onns luvrau cun entusiassem e nunstunclenteivlamein per nies romontsch. Mo vus de Surmir possedeis il custeivel Biviano da vies Rudolf Lanz.

Jeu sai gir ord experienza, ch' ils uffons ein tschaffen e fiug, sch' ins proceda aschia. Mo igl interess ei lura era svegliaus per auters auturs ed era per ils differents dialects. Mes scolars legian bugen ina ga ne l' altra ina historiotta en dialect de Schons, schegie che la differenza ei ualti gronda, e quels de Schons vegnessen ad haver in plascherun, de saver leger zatgei en lungatg tujetschin, ch' ei sumglionts al lur. Jeu sun perschuadius, ch' igl ei de gronda impurtonza, de destedar quei interess per ils dialects. Nus savein cheutras mussar, che mintga dialect ei bials, e ch' igl ei ina ortgadad maltschecca, de far beffa d' in ne l' auter pervia de siu dialect, il qual ei ina specialitad de nus romontschs. Il dialect ei la petga de nies lungatg. Quels de Domat ein vers romontschs, mo schigitg ch' els discuoran lur romontsch. Nus lein schar viver e stimar ils dialects* sco

---

* Mira: **Otto v. Greyerz**: Der Deutschunterricht 251—284.

lungatg de mintga gi. Capend quei particularessem cun sias melli rehas fuormas en il lungatg vivent, duvraus per nos vitgs entuorn, vegnan ils uffons era a capir, che nus stuein ver in lungatg comunabel de scartira — in lungatg de dumengias — e vegnan ad emprender quel cun tschaffen. Mo els vegnan era a survegnir in'idea della rihezia inexauribla de nossa mumma romontscha. E quell'impressiun vegn aunc augmentada, anflond tier ils auturs vegls veglias fuormas ed expressiuns. Quei sa dar caschun, de discuorer dalla derivonza dil lungatg, ed en scolas secundaras vegnin a schar congulivar il romontsch cun il franzos ne talian, aschi lunsch sco las enconuschientschas dils scolars tonschan. Els fan quei cun plascher, e nus gudignein dublamein.

Milsanavon ei l'introducziun en nossa litteratura in **toc historia culturala**. Mintga autur ei in servitur de siu temps. El sa buca sedistaccar da pregiudecis, bambotschas e combats, che circumdeschan el. Las ovras dattan meglier che tuts plaids in maletg impressiunont dil temps. Co savess ins mussar meglier il purissem dils calvinists, che cun las canzuns misslontas d'in Stiafen Gabriel davart l'eivradad, il saltar, la scuidonza etc.? E lu aunc zatgei. Cura ch'ils auturs vegnan legi, havein occasiun de discuorer dalla stampa romontscha, ed ei dat segiramein buc in vitg, nua ch'ils scolars rimnan buc cun tschaffen vegls e venerabels cudischs, che schain per part sbittai ed emblidai en in cantun e sesiemian d'in temps, che deva ad els honor. Jeu silmeins hai saviu ver quei plascher mintg'onn. Gabriels, Moelis, Gaudents, biblas e cudischs de cont da Conrad e Walther ed auter pli hai mintg'onn survegniu plunas. Il gudogn ei gronds e, sch'il resultat d'ina tal'ura fuss mo stema enviars quels venerabels cudischs, ei fuss sufficient. Per tala historia stuein nus haver temps, nus havein gie era temps per la schinumnada historia heroica de nos babuns.

Mo l'instrucziun litterara ha en special per fin e mira de **menar igl uffon vi tier il cudisch**. Tras il cudisch dei el saver entrar en il reginavel de nossa poesia. Il cudisch dei esser la fontauna dell'educaziun artistica, morala e scientifica, tras il cudisch dein ils scolars sin via autodidacta vegnir

tier la habilitad de dumignar nies romontsch e de saver guder sia bellezza. Il scolar sto vegnir menaus tier atgna lavur era sin quei entschies, e la scola gudogna dublamein, dond als uffons l'indipendenza era en lavurs spirtalas d'ina e contonschend sia mira concernent la habilitad linguistica da l'otra vart.

Jeu resumeschel: La valeta dell'introducziun en la litteratura ei, ch'ella sveglia grondamein igl interess per nies lungatg e ses auturs, ch'ella gida capir temps vargai e sia historia culturala e meina il scolar vi tier il cudisch.

Ina tala introducziun ei pia senza dubi giavischeivla en las classas aultas de nossas scolas, ed en special en il Grischun central, savend cheutras era mussar, che quel ha dau alla mumma romontscha auturs da vaglia.

Mo en tgei **mod' e maniera** ei quei pusseivel? Dat ei ensumma ina via? — La litteratura veglia ei strusch de survegnir per il scolast, nungir per ils scolars. Co vul ins leger Stiafen Gabriel ed aunc biars auters? Mo era las ovras dad Alfons Tuor ne P. Maurus Carnot ein strusch de survegnir en in'ediziun per uffons. Ei dat mo ina via: de scaffir ed edir in' **antologia** per las scolas, che porscha il necessari per scolast e scolar. Tgei **pretensiuns** stuein nus far d'ina tala?

Ei sa maina settractar, de vuler dar en ina antologia per las scolas ina survesta completa de nossa litteratura arisguard ils auturs, quei vul gir buca tut ils auturs san vegnir risguardai. Quei ha la Crestomatia fatg per ils carschi, pia era per ils scolasts. E mintgin sa far diever da quella, essend ella gie en tuttas nossas bibliotecas de scola. Mo per il diever en scola stuein nus far in'elecziun dils products literars e cheutras stuein nus schar bein enqual scribent da vaglia da vart. En emprema lingia crodan tuttas scartiras de polemica schibein confessionala sco politica naven, e gest quellas han conquistau in vast terren de nies sulom litterar.

Era la massa poesias e la pauca buna prosa de nossa litteratura fa immens grev, de scaffir in'antologia. Pertgei poesias ein en general buc adatadas per la scola. Bein lein nus far cheu la differenza denter poesia spirontamein lirica e la ballada. Cun ina **poesia lirica** san nos scolasts aunc far

schi pauc. Els crein, de stuer tractar ella tenor tuttas reglas metodicas, sco quei ch'ins tracta zatgei scientific, vulend recavar ils pertratgs e metter quels en successiun logica, per alla finala abstrahar ina regla educativa, sco sche nos poets lirics lessen nuot auter ch'educar!! Ei sa lura daventar ch'in pedant anfla, che perfin ils pli gronds seigien buca logics e clars, ch'in Goethe en sia canzun: «Über allen Gipfeln ...» seigi buca clars, essend ch'el gitgi buc, tgei che seigi de capir sut Gipfel e Wipfel, ch'ei seigi sclaus, ch'ei regi ruaus sur tut ils cuolms! Ne che la canzun dil zenn da Schiller seigi plein remas faulsas e ritmicamein buc de dumignar.

Ne per star tier poesias romontschas: gi Alfons Tuor: Tenend enta maun la tremblonta capiala. In pedant vegn a manigiar, pli correct fuss: tenend la capiala el maun tremblont!! Ne tgei schess el d'in'otra poesia, nua ch'ei secloma: vent madir sesmuglia tras il fein? ... Vent madir!!

Na, alla lirica astga negin s'avischinar cun tals pertratgs mondans e materialistics. Lirica ei zatgei pli grond e fin, e tgi che resenta buc il spért creatur en ella, dei schar ses mauns dad ella. Lirica astga comparer en scola mo en tgeuas e songas uras, lura po forsa in ne l'auter dils scolars resentir zatgei de quei, ch'il poet ha sentiu, scrivend la poesia. Il scolast sto lura emblidar, ch'el ei scolast, e daventar in carstgaun, che stat sut l'impressiun de zatgei grond. E gie buc vuler far raquintar e repeter talas poesias! Nus lein buc destruir quei ch'ha anflau fuorma tras igl art. Preparar ils scolars, lura leger, guder e serrar il cudisch, quei dei esser tut. E sch'in ne l'auter dils scolars vul lura memorar la poesia, bien — lura vegnin a tedlar el.

Jeu repetel: vegnien buca memia savens cun poesia lirica en scola. Mo lura lein esser preparai e lein schar flurir la fina flura, lein admirar las colurs della tschitta selegronta, mo lein buca ir cun nos mauns vidlunder e destruir la bellezza. —

Empau auter eis ei cun la **ballada** ed ensumma cun la **poesia raquintonta**. Ella s'avischina alla prosa ed astga anflar siu plaz en nossa antologia. Las grondiusas balladas

da Muoth ston survegnir cheu igl empren plaz. Mo adatg lein nus far, de buc dar tetg e schlonda a schinumadas balladas, ch' ein mo schliata prosa en rema. Nus romontschs havein en general memia gronda stema della rema.

Il spazi principal dell' antologia per nossas scolas stuein nus reservar alla **poesia en prosa**. Era prosa sa esser poesia, ed ella ei fetg savens superiura a schinumadas poesias. Mo en quei risguard lai la litteratura veglia nus emperfetg. Auter che tractats pli u meins polemics, ne descripziuns de viadis ne d' eveniments historics e malas translaziuns anflein nus strusch. Quei ei il temps, nua che la fuorma primitiva de tutta poesia en prosa flureva marvegliusamein, numnadamein la praula. Igl ei remarcabel, che la novella e raquintaziun comparan en tuttas litteraturas pér, cura che quella ha contonschiu ina certa altezia, pér cura ch' il lungatg ei vegnius mulaus e dulaus vid remas.

Mo per igl uffon ei la raquintaziun prosaica la pli capeivla e pli maneivla, e quei vala bein en special per las scolas dil Grischun central, nua ch' il lungatg sco tal porscha grondas difficultads. Mo la leva raquintaziun fa pusseivel als scolars d' imprendder quel. Ed all' entschatta il dialect local sto pertut vegnir risguardaus. Lez dei e sto esser la punt tier il lungatg de scartira sursilvan.

Per complettar vi jeu aunc numnar il **teater romontsch**. Era lez astga vegnir risguardaus en nossa antologia.

Nus survegnessen pia per resumar in cudisch, che vegness a contener lirica, balladas, raquintaziuns de tuttas sorts e teaters.

Mo sche quei cudisch dei survir a nossa mira, sto igl entir material esser **arranschaus** metodicamentein e sto esser adataus per la vegliadetgna dils scolars e tschaffeivels da lur forzas spirtalas. Senza in tal exact plan, l' instrucziun litterara fa — quei ei mia perschasiun — bancrut.

Ina successiun cronologica ei tenor mi' idea sclausa. Emblideien maina, che nus lein schaffir in cudisch per ils uffons e buca per scolars della Scola cantonala ne scolasts. Per-

quei stuein pretender, che mintga part de nossa antologia seigi d'in gener, quei vul gir s'accordi ad in pertratg. Ina mischeida de tut pusseivel ei litterarmein zatgei nunpusseivel e meina tier distracziun enstagl tier concentraziun. La medema idea sto figurar pliras gadas en differenta maniera. Pér lura po ella tschaffar ragisch en il spért dils scolars.

Ei secapescha, che l'antologia sto dasperas aunc con- tener ina cuorta biografia e valetaziun dils auturs. Co jeu sepertratg quei, dei il suandont exempel mussar:

Stiafen Gabriel: ei in feagl de Fetan en l'Engiadina bassa. Siu onn de naschienscha ei buc enconuschents, mo ei de metter entuorn ils 1570. Sco biars de sia con- trada ha el vuliu sededicar al survetsch della baselgia. El ha fatg ses studis a Turitg e dils 1593 vegn el reci- pius sco commember della Sinoda retica. Cuort temps suenter ei el sco plevon a Flem. Duront sis onns perda- ghescha el leu. Quei temps ei per el de grond' impur- tonza. El emprenda cheu d'enconuscher e de carezar il lungatg sursilvan. Ils 1599 va el a Glion, nua ch'el en- tscheiva a scriver sias canzuns, las qualas el edescha lura ensemen cun in cuort catechismus «par mes uffonts spirituals a Lgiont ad a Flem», cun psalms ed uraziuns sut il tetel: Il ver sulaz dil pievel giuven. Cun quei cu- disch ha el tschentau il fundament per il lungatg de scar- tira sursilvan.

Stiafen Gabriel viva duront il temps stgir de partidas e sbarradas per il Grischun, il temps d'invasiun d' arma- das spagnolas-austriacas e franzosas. Era el pren viva part de quels combats e sto per consequenza fugir ils 1620 dals spagnols. Sis onns viva el ad Altstetten sper Turitg. Leu scriva el sia secunda part dil «Ver sulaz»: «Ûnna stadera da pasar, quala seig la vera cardienscha»: Ils 1626 tuorna el puspei a Glion, nua ch'el miera ils 6 de november 1638.

Ei vegn buc ad esser lev, de redeger in' antologia, che corrispunda allas ideas delucidadas, ed ei vegn a dar in cu- disch ualti voluminus.

Per quei preferess jeu personalmein in'autra sligiazium, ina sligiazium bia pli vasta, che dess a nus bia pli gronda libertad, numnadamein, che nossa antologia deigi en summa buca esser in cudisch, mo compigliar **differentes fasciculs**, ils quals fussen ded edir ed il diember d'augmentar cun il temps. Mintga fascicul savess lura corrispunder alla pretensium dell'unitad. Mo ina tala sligiazium havess aunc auters avantatgs.

En emprema lingia vegnessen nus cun il temps tier ina biblioteca romontscha per las scolas, ed en quella savessen era las classas pli bassas vegnir risguardadas. Il suadont dei esser in'empreva, de fixar in plan litterar per tut las classas.

In ne plirs cudischets stuessen contener las praulas per nos pigns. Quellas saudan tier nossa litteratura, gie ein forsa il meglier de quella. La continuazium fussen legendas religiosas e cavallerescas, las qualas ins catta all'entschatta de mintga litteratura. Mo en nies romontsch mauncan ellas bunamein totalmein. Fastitgs anfl'ins bein en nossa poesia populara, ins vegli mo sfegliar en il secund tom della *Crestomatia de Decurtins*.

Per las classas mesaunas vegnessen en dumonda las getgas, quei vul gir buca mo las getgas enconuschentas dils tiranns e castellans, mo en emprema lingia las biaras autras, che vivan per part aunc en nies pievel. Quei ei era il temps, nua ch' il regl per aventuras sededesta en ils uffons, nua ch' els han in ardiment per igl jester, per herox, nua ch' els han plascher per l'expressium da forza. Era a quels giazvischs duessen nus saver corrispunder. Igl ei la vegliadetgna, nua ch' era nus stuessen saver dar enta maun als uffons il *Robinson*, il *Robinson* schi sbittau d'ina part de nos scolasts romontschs! ... E nunsfurzadamein vegnin nus menai vi tier la raquintazium realistica, ch' ils scolars pretendan en las davosas classas, e tier la ballada e la poesia lirica.

Quei dess ina pluna cudischets. Il scolast savess prender quels, che fussen per el e sias relaziuns d'engrau. El duvrass buca pretender grondas expensas de ses scolars per in cu-

disch gries, il qual sa tonaton vegnir duvraus mo per part en scola. E sin quei punct pecuniar stuein nus era mirar e principalmein per las scolas en il Grischun central, nua ch' ils geniturs han aunc expensas avunda, stuend era cumprar ils cudischs de scola tudestgs. Milsanavon dess ina tala sligiazion la pusseivladad a mintga scolast, de vegnir cun il temps tier ina biblioteca de scola. Dalla valeta d' ina tala drov' ins denter scolasts bein buca perder plaids.

Jeu less pia per las scolas quei, che la Romania fa per ils carschi cun ses Tschespets. Jeu less per ils romontschs cerca quei, che Schaffstein ha dau als scolars tudestgs en ses cudischs blaus e verds. Pér sin quella via vegnin nus tier la libertad, ch' ins pretenda pli e pli per l' istruzion litterara, la quala seconcentrescha en il clom: naven dal cudisch de scola e vi tier il cudisch litterar.

Per la scola activa fuss lura la via aviarta. Nus savein dar ad in scolar in de quels cudischets, ed el raquenta alla classa, quei ch' el ha ligiu. Raquintar stuein nus schar en nossas scolas, ch' ils scolars survegnien puspei la habilitad de discuorer romontsch.

Suenter quels pertratgs pli u meins generals, less jeu aunc cuort mussar en special, co jeu sepertratg quels cudischets ne, sch' ins preferescha mo in cudisch, nossa antologia de scola. Preceder nossa litteratura scretta schass jeu sco getg differents cudischets cun nossas pli bialas praulas e getgas, lura tals cun translaziuns ord la litteratura mundiala per uffons, cun il Robinson, il Eulenspiegel, Gulliver etc. Quellas historias ein dadas en tuts lungatgs als uffons, ed era ils nos astgan emprender d'enconuscher ellas. Era ils vegls cudischs populars, sco per ex. la veta da sontga Genoveva etc. meritassen in vengonta redazion per las scolas.

La litteratura scretta dividess jeu en tala ch' accumpogna la historia, lirica e raquintaziuns realisticas.

Ils emprems cudischets lein nus numnar, corrispundent a nos cudischs de scola: **Da gis vargai.** Els vegnessen a cun- tener in' elecziun dil suandont:

Stiafen Gabriel: parts elegidas da sias canzuns davart la loschezia, il saltar, l' eivradad, la gitigonza e scuvidonza. Jeu hai gia remarcau, che quellas muossan meglier che tuts plaids la severitad dils predicants, che stattan en contact cun Calvin e sias ideas. E tier Stiafen Gabriel eis ei buca mo canzuns misslontas, el emprova era d'implantar quel- las ideas d'ina veta seriusa a ses parochials. Sut sia influ- enza vegn, sco Ser Ragaz remarca en sia biografia, scuman- dau a Glion de saltar, de far tscheiver etc. Sin ils uffons vegnan quellas canzuns a far impressiun. Ins pertratgi mo vid ils plaids vigurus davart la loschezia:

Ber filgias ha il Satan
Vult quellas maridar:
Par ch' ellas fic carschentien
Siu Raginavel char:
Mansegna, gitigonza,
Loschez', ambiziun,
Matt' eivra, Scuvidonza:
Las anflan tuttas um.

Ne sia canzun davart l' eivradad, la quala jeu quentel ensumma per ina dellas meglieras, che batta encunter igl alcohol:

Da l' eivradad deis ti fugir
Tont sco dad ünna stria:
Da l' eivradad deis ti gunchir,
Gunchir da l' ustaria.

Scha quella po tei cumpillgiar,
O paupra creatira.
Schi ven'la chi tut bien rubar,
Rubar tut tia vantira. . . . etc.

Perstgisei, sche jeu sun staus empau pli gitg a vitg tier il vegl Stiafen. El havess aunc oz de gir a nus da bia.

Extracts dil diari da **Berchter** e dil cudisch de mia veta da **Duitg Balletta** e **Steinhauser**: Inna pintga Discriptiun della Deportatiun vegnan a dar in maletg impressiunont dil temps burasclus dell'invasiun dils franzos dils 1798/99. Ed en quella conexiun sauda era la canzun dell'Onna Maria Bühler de Domat da **Fidel Willi**.

Gelli Carisch astga comparer cun sia canzun digl onn della fom e finalmein **Johannes Barandun** de Vieulden, che scriva in romontsch barbar, mo tonaton interessant, cun la descripziun della scola veglia ord siu cudisch: La giuventegna dil Johannes Barandun (pag. 14). Quei pudess dar in cudischet, e quel ed ils suandonts savessen survir, per profundar l'enconuschientscha historica. Cura ch' ils partegnents capetels vegnessen tractai en l' historia, vegnessen era quels documents autentics legi, ed il gudogn fuss segiramein in dubel. Era ina redacziun dil viadi a **Jerusalem** anfluss segiramein interess. Autobiografias e descripziuns de viadis, vegnan en summa legi bugen, specialmein dals buobs en la vegliadetgna de 15 entochen 16 onns, che vul mo pura realitad e refusescha quei ch'ei garniu cun plemas e pindels.

In auter cudischet dil medem gener savess compigliar las balladas historicas de **Muoth**. Quei cudisch havess igl avanzatg, d'esser unitaris era linguisticamein ed havess per quella raschun pli gronda valeta. La dertgira nauscha de Valendau ed il Cumin d'Ursera stuess mintgin de nos scolars survegnir enta maun, ed alla finala, sche nus seprofundassen ensem cun els **mo** en quellas duas grondiusas ovras, ei fuss sufficient! Pertgei nossa mira sto esser: seprofundar ella litteratura e buc historia della litteratura. (Greyerz.) La mira educativa, de mussar, co ins sa instruir cun agid de cudischs, vegn era contonschida, sche nus legin en scola mo paucas ovras.

En in tierz cudischet savess **Alexander Balletta** comparer cun sia novella: memorias d'in um vegl. Quella ei t. m. i. adatada per scolars dellas davosas classas.

Ella ei in maletg della veta, en il profund dil qual la battaglia de Watterloo fiera sias undas. In cuort maletg realistic della crudeivladad de quella battaglia dat **Johannes Barandun** en la historia de sia giuventegna (pag. 289).

Quei po stgisar per mussar a vus, co jeu pertratg quella part de nossa antologia, dividida en cudischets. Quella seria seschass aunc augmentar considerablamein. Jeu less mo far menziun dallas novellas historicas da **P. Maurus Carnot**: Capricorn ed evla, Monas e minas etc. e da balladas historicas da **Flurin Camathias**. Metodicamein ei de remarcar tier quella collecziun, ch' il fundament scientific sto esser elaboraus, pia la partenenta historia tractada, avon ch' il cudisch vegn legius. Il medem vala natiralmeyn era per causas geograficas.

In' outra collecziun duess compigliar la lirica. Era quella lein dar enta maun als scholars, schegie che jeu hai remarcau, ch' ella seigi buc fetg adatada per il diever en las scolas, e jeu sai, che paucs san leger lirica en nies temps malruasseivel. Ella ei la lectura per uras tgeuas e per carstgauns profunds.

La lirica ei en nossa litteratura considerabla, schegie buc adina sill' altezia. Nos lirichers vegls han la malsogna, ch' els anflan buca la fin de lur poesia. Lur canzuns ein stermentusas siarps cun 'reflecziuns e meditaziuns senza fin, e quel che ha de redeger quellas per la scola, ha buc ina leva incompensa. Risguardai stuessen vegnir: **Johann Moeli**, **Grass**, la consolaziun dell' olma devoziusa, **Conradin Riola**, **Mattli Conrad**, **Florian Walther** e fors' aunc in ne l' auter. Jeu vi remarcar quei cheu: jeu fetsch negina pretensiun, che miu referat seigi complets. Jeu less mo mussar la via. Dals lirichers dils davos tschien onns e dils vivents vi jeu numnar: Huonder, Gion Antoni Bühler, Gelli Caduff, Alfons ed Alois Tuor, Giachen Mehel Nay, Cadieli, Carnot, Mod. Nay. Nus havein cheu perlas, che nos uffons ston emprender d' enconuscher, sco la canzun schi vigurus' e romontscha «Quei ei miu grep», ne la nuncompareivla poesia dil semnader dad

Alfons Tuor: «Pertgei mi declara ...» Ensumma A. Tuor! Quei dess in' antologia lirica cerca sco ils ladins han en lur Musa ladina edida da Peider Lansel, che compigliass denton noss' entira litteratura e buc mo ils davos tschien onns.

La tiarza part compigliass la **raquintaziun realistica moderna** cun elecziuns da Bühler, Nay ed auters. Per quels de Schons lessen rimnar las historiettas rientas da vies Tumasch Dolf. Quei dess in bi cudisch per ils scolars.

Zatgei sumigliont savess ins far per quels de Surmir.

In' outra pusseivla e senza dubi fetg engrazieivla collecziun less jeu mo numnar: Jeu maneg la descripziun della veta de gronds umens de nossa tiara sco per ex. de P. Placidus a Spescha. Tals cudischs anflassen segiramein interess.

Stimada radunonza! Jeu vi vegnir alla fin. Jeu sun sespruaus, de dar ina survesta da quei che nus lein e havein de basegns e lein giavischar. Dapli ch' in pèr muossa-vias sa ei buc esser. Cura ch' ins semetta vid la redacziun, vegnan modificaziuns ed amplificaziuns a sedar de sesez. Il principal per nus ei, che nus survegnien in material adatau per l' instrucziun litterara romontscha, che nus savein schar risdar nos poets sez.

Ina dumonda less jeu aunc far alla fin: Tgei **posiziun** ha il redactor de prender **enviers ils texts vegls**? Ch' el sto modificar empau ortograficamein, secapescha, creig jeu, de sesez. — Nus stuein en scola ir la via, che meina ton sco pusseivel tier in' unitad. Denton dependa l' existenza de nies romontsch buca da piccolezas ortograficas, e nus duvrein nuota trer tut sur in laisch. Ei dependa biaronz dal spèrt linguistic e la cultura romontscha.

Pli greva de sliGAR ei la dumonda linguistica. Astgein nus en quei risguard midar zatgei vid ils auturs? Essan nus competents leutier? Sto il lungatg d' in autur buca esser per nus inattaccabels? — Bein, senza dubi stuein nus ver respect da quel. Mo tut savein nus tonaton buc acceptar. Tgei

vegnesses vus a gir dil suandont en in cudisch de scola: Nossa navigatiun era glückli antroca las küstas da Holland, cur in truri zufall ei davanto sin la naf. Dus bubets sa curevan suenter l' in l' auter sin la schiffbruk, l' in, per salgir sur or sieu cumarat, croda sur or las schrancas en la mar. ... (Barandun, giuventegna, pag. 286.) Jeu creig, che nus astgeien era remediari tals barbarissem, pertgei nus vein dededir in cudisch per uffons e buca per filologs e mussascartira.

Sur della dumonda metodica de questa instrucziun vi jeu perder paucs plaidis pli. Ella sedrezza pli u meins tenor l'individualitad ed il temperament dil scolast. Duas vias less jeu mo numnar. L' ina ei quella de leger ils auturs e schar guder ils scolars la poesia. Quella dei far impressiun sin igl uffon, quel dei semplamein vegnir tschaffaus dallas grondas persunas e lur pussentas aventuras. Ei dependa lura nuotaton, che mintga expressiun seigi capida. Il principal ei ch' il spért dell' ovra ed il spért linguistic daventi possess dils scolars. Sin quei fundament metodic seschass introducir cun avantatg specialas uras de lectura, nua ch' in' ovra vegness prelegida u d' in scolar ne dil scolast. Nus scolasts astgassen en summa leger empau pli savens en classa. Quei vegness a dar in auter spért e tun en scola. Talas uras de lectura anfl' jeu per fetg impurtontas per l' introducziun en nossa litteratura.

La secunda via ei quella de leger e declarar, analizar e seprofundar en l' ovra, che gie tut vegni e seigi capiu. Buenas expressiuns romontschas dein vegnir screttas or e duvradas en concepts ed exerchezis linguistics, ch' ellas vomien vi el possess dil scolar. Mo memia zun lein buc entrar en detagls e piccolezas, per buc unfisar la classa. Tut sto haver sia fin e mesira, sche nus lein buc haver pli donn che gudogn.

Che nus procedien aschia ne aschia, il principal ei, ch' il scolast enconuschi l' ovra, ch' el vul presentar a sia classa, en tuts risguards: linguisticamein, concernent il contegn, artisticamein e sche pusseivel era biograficamein e litterar-

historicamein tras e tras. Lura vegn el ad anflar la segira via tier ils uffons. El sto haver la carezia per siu lungatg mumma ed implontar quella en ses uffons. Lura vegn la metodica a porscher neginas difficultads.

Stimai collegas, jeu concludel, savend bein avunda, che mia lavur vegn strusch a contentar vus. Mo forsa han mes pertratgs tonaton leventau tier in ne l' auter in eco — renconuschent ne contrari — e sche quei menass tier ina discussiun sur dell' entira dumonda, fuss jeu satisfatgs.

Litteratura:

- Wilhelm Fronemann:** Der Unterricht ohne Lesebuch.
v. Greyerz: Der Deutschunterricht. (Pädagogium III.)
Ernst Weber: Die epische Dichtung.
Severin Rüttgers: Die Dichtung in der Volksschule.
- P. M. Carnot:** In Lande der Raetoromanen.
Decurtins: Rom. Literaturgeschichte.
 — Chresthomatie I. e XII.
Peider Lansel: Musa ladina.
Ragaz: Stephan Gabriel.
-